

יונתן זקס

לא בשם האל

אל מול האלימות הדתית

מאנגלית: צור ארליך



תוכן העניינים

ix.....	מבוא
xiii	הקדמה למהדורה העברית
xv.....	תורות

חלק ראשון: אמונה רעה

3	פרק א רוע אלטרואיסטי
27.....	פרק ב אלימות וזהות
45.....	פרק ג דואליזם
67.....	פרק ד השעיר לעזאזל
89.....	פרק ה יריבות אחים

חלק שני: אחים

109.....	פרק ו האחים-למחצה
127.....	פרק ז המאבק עם המלאך
145.....	פרק ח היפוך תפקידים

161..... פרק ט דחייתה של הרחייה.

חלק שלישי: הלב הפתוח

177..... פרק י הגר

189... פרק יא האוניברסליות של הצדק, הפרטיקולריות של האהבה.

207..... פרק יב טקסטים קשים

221..... פרק יג הוויתור על הכוח

239..... פרק יד להשתחרר מהשנאה

253..... פרק טו הרצון לעוצמה או הרצון לחיים

269..... הערות

293 ביבליוגרפיה

311..... אודות המחבר

חלק ראשון

אמונה רעה

פרק א

רוע אלטרואיסטי

לעולם אין אדם עושה רעה במידה שלמה כל כך ובלב עליז כל כך
בבשעה שהוא עושה אותה מתוך אמונה. (בלז פסקל¹)

כשהדת הופכת אנשים לרוצחים, אלוהים בוכה.
את זה מספר לנו ספר בראשית. לאחר שברא אלוהים את יצורי
האנוש הראשונים בצלמו, ראה כיצד הם מפריס את מצוותו הראשונה,
ואוכלים מעץ הדעת, וכיצד הילד האנושי הראשון מבצע את הרצח
הראשון. כחלוף פרק זמן קצר כבר "מְלֵאָה הָאָרֶץ חָמָס". אלוהים ראה
"כִּי רַבָּה רָעַת הָאָדָם בָּאָרֶץ" – ומן המשפט הזה מגיע הקורא אל אחד
המשפטים הצורבים ביותר בספרות הדתית העולמית: "וַיִּנְחֶם ה' כִּי
עָשָׂה אֶת הָאָדָם בָּאָרֶץ, וַיִּתְעַצֵּב אֵל לְבוֹ" (בראשית ו', פסוקים יג, ה, ו).
לעתים קרובות מדי בהיסטוריה של הדת, אנשים הרגו בשם
אלוהי החיים, יצאו למלחמה בשם אלוהי השלום, שנאו בשם אלוהי
האהבה ונקטו אכזריות בשם אלוהי הרחמים. כאשר זה קורה, אלוהים
מדבר. לפעמים הוא מדבר בקול דממה דקה, המושתק בהמולת הקולות
המתיימרים לדבר בשם אלוהים. אבל הוא מדבר. הוא אומר: לא בשמי.

הדת, בצורתה הפוליתיאיסטית, באה לעולם כהצדקתו של הכוח. היא כמובן הייתה בלתי-נפרדת מן המדינה – והרבה יותר מזה: היא הייתה הצידוק הטרונסצנדנטלי למדינה. מדוע יש הייררכיה על פני האדמה? מפני שיש הייררכיה בשמים. ממש כשם שהשמש מושלת בשמים, כך המלך, הקיסר או הפרעה מושל בארץ. כשאחדים דיכאו אחרים, כשהמעטים רדו ברבים, כשאוכלוסיות שלמות היו לְצַבָּא עבדים, כל זה נועד – כך נטען – להגן על הסדר המקודש הטבוע בעומק הוויית המציאות. בלעדי זה יחזור העולם לתוהו. הפוליתיאיזם היה הצידוק הקוסמולוגי לחברה ההייררכית. המונומנטים העצומים שלו, הזיקוראתים בבבל והפירמידות במצרים, אלו כאלו רחבים בבסיסם וצרים בקודקודם, היו סמלה הוויזואלי של ההייררכיה: הרבים למטה, המעטים על גביהם למעלה. הדת הייתה גלימת קדושה המכסה על ערוותה של רדיפת הכוח.

על הרקע הזה הופיע המונותאיזם מבית מדרשו של אברהם כמחאה מתמשכת. לא ביום אחד השמיע המונותאיזם האברהמי את כל טענותיו המהפכניות – אך במרוצת הדורות השלים את היריעה. הוא אמר שכל אדם, בלי קשר לצבע, לתרבות, למעמד או לאמונה, עשוי בצלמו של אלוהים וכדמותו. היושב במרומי השמים התערב בהיסטוריה כדי לשחרר את המדוכאים עלי אדמות. חברה נשפטת על פי יחסה לחלשים ולפגיעים שבכניה. החיים קדושים הם. רצח הוא פשע פלילי, מוסרי ודתי. בני-האדם צריכים להיות קשורים זה לזה בברית של צדק ומשפט, חסד ורחמים, סליחה ואהבה. אף כי בחלקיו המוקדמים ציווה המקרא מלחמה, בתוך מאות שנים ספורות קמו נביאיו ישעיהו ומיכה והיו לקולות הראשונים באנושות שדיברו על השלום כאדיאל. יום יבוא, אמרו, וגויי הארצות יכתתו חרבותם לאתים וחניתותיהם למזמרות, ולא ילמדו עוד מלחמה. על פי התנ"ך, המונותאיזם האברהמי בא לעולם כדחייה של האימפריאליזם ושל שעבודם הכוחני של בני-אדם בידי זולתם.

אברהם עצמו, האיש הנערץ על 2.4 מיליארד נוצרים, 1.6 מיליארד מוסלמים ו-13 מיליון יהודים, לא משל בשום אימפריה,

לא גייס שום צבא קבע, לא כבש שום שטח, לא עשה שום נס ולא השמיע אף נבואה. אף שאורח חייו היה שונה משל שכניו, הוא נלחם למענם והתפלל למענם, במילים הנועזות ביותר שאדם מאמין הטיח אי פעם באלוהים: "חַלְלָה לְךָ! הַשֵּׁפֵט כָּל הָאָרֶץ לֹא יַעֲשֶׂה מְשֻׁפָּט?" (בראשית י"ח, כה). הוא שאף להיות נאמן לאמונתו – ולהיות ברכה לאחרים בלי קשר לאמונתם.

רעיון זה, שרבים התעלמו ממנו לאורך אלפי השנים שחלפו מאז, הוא גם עכשיו ההגדרה הפשוטה ביותר של אמונת אברהם. משימתנו איננה לכבוש את העולם, לגייר אותו או לכפות עליו אחידות אמונית. משימתנו היא להיות ברכה לעולם. השימוש בדת למטרות פוליטיות איננו צדיקות כי אם אלילות. ניקולו מקיאוולי, לא משה ולא מוחמד, הוא אשר אמר שמוטב שייראו מפניך משיאהבו אותך: כאמונתם של הטורוריסט והמחבל המתאבד. ניטשה, הראשון שכתב את המילים "אלוהים מת", הוא אשר העמיד כאתיקה את הרצון לעוצמה. גיוס אלוהים להצדקת אלימות כלפי חפים מפשע אינו מעשה של קדושה, כי אם מעשה של חילול. זהו סוג של מעילה בקודש. זוהי נשיאת שם אלוהים לשווא.

מאז המתקפה על מגדלי התאומים ועל הפנטגון ב-11 בספטמבר 2001, האלימות הדתית לא פחתה. זה עשור ויותר אני הופך בדעתי בבעיה זו; שנים שידעו מלחמות באפגניסטן ובעיראק, התערבויות צבאיות של המערב בלוב ובסוריה, שינויי משטר במדינות רבות במזרח התיכון ועליית ארגון דאע"ש (ארגון המדינה האיסלאמית). לאורך התקופה הזאת המערב נחלש, והאיסלאם הפוליטי הרדיקלי התחזק.

אל-קאעידה והאידיאולוגיה האיסלאמיסטית שחוללה אותו הולידו עשרות, ואולי מאות, ארגונים המצויים בזיקה הדדית הדוקה ופרוסים ברחבי העולם. הארגונים הללו, וכמוהם מעשי הטרור שלהם, אינם מראים סימני דעיכה. בנובמבר 2014, לדוגמה, אירעו 664 פיגועי ג'יהאד ב-14 מדינות, והם גבו את חייהם של 5,042 איש. בחדש שלאחר מכן פורסם דו"ח של השירות העולמי של הביו-בי-סי

והמרכז לחקר הרדיקליזציה בקינגס קולג' בלונדון, שמסקנתו הייתה כי האיסלאמיזם הקיצוני "חזק מאי פעם" למרות שקיעתה של אל-קאעידה.²

התחלנו להתרגל לראות בטלוויזיה ובמדיה החברתית מראות שחשבנו שפסו מהעולם עם ימי הביניים. ראשיהם של בני-ערובה נערפים. חיילים מבוקעים למוות בגרזנים. טייס ירדני נשרף חי. אוכלוסיות שקטות נטבחות. תלמידי בית ספר נרצחים בדם קר. ילדות קטנות נאנסות ונמכרות לשפחות. בני עשר הופכים לפצצות חיות. ברו"ח הוועדה לזכויות הילד של האו"ם מפברואר 2015 סופר כיצד דאע"ש עורך הוצאות להורג המוניות של ילדים, בעריפת ראש ובקבורה בחיים.³ כנסיות, בתי כנסת ומסגדים נהרסו, אתרים מקודשים חוללו, מתפללים נורו למוות בשעת תפילתם ונוצרים נחטפו ונצלבנו. קהילות עתיקות נעקרו מבתיהן.

נוצרים נרדפים באופן שיטתי בחלקים רבים של העולם. ברחבי המזרח התיכון הם סובלים איומים, מאסרים והרג. באפגניסטן הנצרות כמעט נעלמה. ב-2010 הוצתה ונשרפה עד עפר הכנסייה האחרונה שנותרה שם. על מתנצרים מרחף גזר דין מוות. בסוריה נמלטו, על פי הערכות, 450 אלף נוצרים. בני מיעוטים דתיים נוספים במרחב המוסלמי, כגון מגדעים, יזידים ובהאים, נתונים אף הם למשיסה ולהרג. במצרים, חמישה מיליוני נוצרים קופטים חיים בפחד. ב-2013, בהתקפה הגדולה ביותר נגד נוצרים מאז המאה התשע-עשרה, פוצצו ונשרפו יותר מחמישים כנסיות; האירוע זכה לכינוי "ליל הבדולח של מצרים".⁴ ילדות קופטיות נחטפות, מאוסלמות בכפייה ומושאות בכוח לגברים מוסלמים. אלו מהן המנסות לחזור לאמונתן הנוצרית צפויות למאסר ולמוות.⁵

בשנת 2001 היו בעיראק מיליון וחצי נוצרים; היום יש בקושי 400 אלף. ב-2014 פתח דאע"ש במסע של עריפת ראשי נוצרים ושחיתתם, והודיע כי כל מי שיסרב להתאסלם "ייהרג, ייצלב או ידיו ורגליו תיכרתנה". נוצרים גורשו מהעיר השנייה בגודלה בעיראק, מוסול, עיר שיש בה נוכחות נוצרית יותר מ-1,600 שנה.

בסודאן רצחה המיליציה הערבית-מוסלמית ג'נג'אוויד מאז 1984, על פי האומדנים, כמיליון וחצי נוצרים. בפקיסטן הם חיים באימה מתמדת. כחבל פנג'ב נידונה בנובמבר 2010 למוות בתלייה אישה נוצרייה, אסיה נורין ביבי, בעוון העלבת הנביא מוחמד. העונש בא משום ששתתה מים מקנקן ששתו ממנו עמיתותיה לעבודה, פועלות חקלאיות מוסלמיות. הללו התלוננו עליה שעשתה דבר האסור על נוצרים; היא הועמדה לדין, הורשעה ונידונה למוות, וכשעת כתיבתן של שורות אלו, ב-2015, היא עדיין במאסר, מחכה לשמיעת ערעורה בבית המשפט העליון.

לפני מאה שנים, הנוצרים היו חמישית מאוכלוסיית המזרח התיכון. כיום שיעורם שם הוא ארבעה אחוזים. זוהי המקבילה הדתית של טיהור אתני. זהו פשע נגד האנושות המתחולל בזמננו.

גם מוסלמים נרדפים – במיאנמר (בורמה), בדרום תאילנד, בסרי-לנקה, בסין ובאוזבקיסטן. 8,000 מוסלמים נרצחו בטבח בסרבניצה ב-1995, ורבים אחרים עונו, נאנסו או גורשו. בקמבודיה רצח החמר-רוז' כחצי מיליון מוסלמים בשנות השבעים, והרס 132 מסגדים. יהודי דתי, הרופא יליד ארצות-הברית ברוך גולדשטיין, פתח באש ב-1994 על מתפללים מוסלמים במערת המכפלה, הרג 29 ופצע 125. ב-2 ביולי 2014 נחטף ונרצח באכזריות הנער הערבי מוחמד אבו-חדיר ממזרח ירושלים, כנקמה על החטיפה והרצח של שלושת הנערים הישראליים בידי מחבלי חמאס. ב-10 בפברואר 2015 נרצחו שלושה מוסלמים בצ'אפל היל שבצפון קליפורניה, ככל הנראה בידי אתאיסט לוחמני. רוב קרבנותיה של האלימות האיסלאמיסטית הם מוסלמים. על פי הערכת המרכז לאיסוף נתונים על הטרור הגלובלי באוניברסיטת מרילנד, כמחצית ממתקפות הטרור בשנים 2004-2013, וכ-60 אחוז מן הנפגעים בהן, אירעו בשלוש מדינות שאוכלוסייתן מוסלמית ברובה המכריע – עיראק, אפגניסטן ופקיסטן.⁶ אחד הפיגועים הקשים ביותר אירע בפשוואר שבפקיסטן. ב-15 בדצמבר 2014 הסתערו אנשי טליבאן חמושים על בית ספר של הצבא ורצחו 141 נפש, מהם 132 ילדים. מוסלמים רבים חשים מאוימים ממה שהם תופסים

כאיבה מערבית – בין שמדובר באזרחים הרוגים במלחמה בעיראק, בהרוגי הפצצות מזל"טים בפקיסטן, בנפגעי תגובותיה של ישראל לירי הרקטות של חמאס, או באנטגוניזם כללי במדינות בהן המוסלמים הם מיעוט.

בינתיים האנטישמיות שבה אל העולם במלוא כוחותיה, בעוד זיכרון השואה חי. בכינוס בשטוקהולם ביום השנה ה-55 לשחרור אושוויץ, 27 בינואר 2000, התחייבו מנהיגי כל מדינות אירופה ליישום תכניות חינוכיות לידע השואה ולמאבק בגזענות. מאז, האנטישמיות גברה בכל המדינות הללו. יהודים עוזבים בפחד את צרפת, את הולנד, את נורבגיה, את שבדיה, את בלגיה ואת הונגריה. בסקר של סוכנות האיחוד האירופי לזכויות יסוד, שפורסם בנובמבר 2013, נמצא כי שלישי מיהודי אירופה שוקלים לעזוב אותה.

בפיגוע ליד בית כנסת בקופנהגן, ב-14 בפברואר 2015, נרצח איש ביטחון מתנדב מן הקהילה. מעט קודם לכן, ב-9 בינואר אותה שנה, נורו למוות ארבעה יהודים בהשתלטות מחבלים על "היפר כשר" בפריז. במאי 2014 נרצחו שלושה אנשים בידי מחבל חמוש במוזיאון היהודי בבריסל. ב-2012, בטולוז שבצרפת, נרצחו מורה ושלושה תלמידים בידי מחבלים בבית הספר "אוצר התורה". בשלושת הפיגועים האחרונים, הרוצחים היו כולם מוסלמים ילידי צרפת. ובקיץ 2014 כותר בית הכנסת ליד הבסטיליה במרכז פריז בידי אספסוף גדול וזועם שצעק "מוות ליהודים".

שצעקות "יהודים לגז" תישמענה שוב ברחובות גרמניה, ושכמה ממדינות אירופה תיחשבנה כיום בעיני יהודים למקומות לא בטוחים – מי פילל לאלה, לאחר עשרות שנים של חקיקה נגד גזענות, של שיח בין-דתי ושל חינוך לזכר השואה? היהודים חוששים ששבועת "לעולם לא עוד" תיהפך ל"לעולם עוד ועוד".

לא רק מאמיני דתות הייחוד האברהמיות נתונים לאיום. כמוהם גם בודהיסטים, הינדים, סיקים, זורואסטרים ובהאים. כת היזידים העתיקה שבצפון עיראק ניצלה בעור שיניה מרצח-עם בידי דאע"ש. כמה מן הדתות הלא-אברהמיות מצויות לעתים גם בצד התוקפן,

בפרט לאומנים בודהיסטים והינדים. חופש הדת, זכות שנתקדשה בסעיף 18 בהצהרת זכויות האדם של האו"ם, מאוים כיום ביותר מרבע ממדינות העולם. דו"ח שכותרתו "חופש הדת בעולם"⁷, העוסק בשנים 2012-2014, טוען להידרדרות ניכרת בחופש הדת ב-55 מתוך 196 מדינות העולם, אם בלחץ משטרים סמכותניים אם בגלל קבוצות איסלאמיסטיות. אלה הם ימים של דאגה.

הביטוי "הבאנליות של הרוע" נטבע בידי חנה ארנדט בכתבה על משפט אייכמן. כוונתה הייתה לומר, בצדק או שלא בצדק, שרבים ממישמי "הפתרון הסופי", ההשמדה המתוכננת של יהדות אירופה, היו פקידים אפורים שמילאו את פקודות השלטונות בעיקר מתוך ציות ולא דווקא מתוך שנאה. ברוע המשתלט עתה על חלקים גדולים של העולם אין שום דבר באנלי.

רכים מעושי הרע הזה, ובכללם מחבלים מתאבדים ולוחמי ג'יהאד, גדלו בבתים אירופיים, זכו להשכלה אוניברסיטאית, ועד הקצנתם נחשבו בעיני מכריהם לאנשים חביבים וידידותיים. להבדיל מן הנאצים, שהתאמצו להחביא את פשעיהם מעיני העולם, הטורויסטים של ימינו מתאמצים דווקא לפרסם אותם בעזרת הפקות וידיאו מקצועניות ומיטב טכנולוגיית הרשתות החברתיות. העדר נקיפות המצפון שלהם בעשיית מה שחכמי דת והלכה מוסלמים פסקו שהוא פשע האסור על פי הקוראן הוא מדהים ממש. ניצול מִטְבַּח שערכו אנשי הארגון האיסלאמיסטי בוקו חראם בגוֹוְזָה שבניגריה תיאר באוזני עיתונאי כיצד רצחו הקיצונים בקור רוח, בזה אחר זה, מוסלמים אחרים. "הם אמרו לנו שהם עושים את מלאכתו של אלוהים, אף על פי שכל האנשים שהם ירו בהם לנגד עיניי היו מוסלמים. הם נראו שמחים"⁸. דרוש לנו מונח שיתאר את התופעה הקטלנית הזאת, היכולה להפוך אנשים רגילים שאינם פסיכופתים בשום אופן לרוצחים קרי דם של ילדי בית ספר, עובדי סיוע, עיתונאים ומתפללים. זהו, אם לקרוא לו בשם, רוע אלטרואיסטי: רוע המבוצע למען מטרה מקודשת, בשם של איריאלים נאצלים.

בזאת אינני מתכוון להתנהגויות שנויות במחלוקת ערכית: הפלות, למשל, או סיוע להתאבדות. אינני מתכוון גם לסוגיות מורכבות כגון הרוגים אזרחיים בלוחמה א-סימטרית. אני מתכוון לרוע מהסוג שכולנו מזהים כרוע. רצח של חלשים, של חפים מפשע, של זקנים וטף, הוא רוע. רצח חסר הבחנה במתקפת טרור או בפיגוע התאבדות הוא רוע. רצח אנשים בגלל דתם או גזעם או לאומיותם הוא רוע. מתוך הכרה זו נוצר במהלך משפטי נירנברג, אחרי מלחמת העולם השנייה, המושג "פשע נגד האנושות": לתת כוח גלובלי לעיקרון שיש מעשים כה נתעבים שאי-אפשר להגן עליהם בטיעון נוסח "רק מילאתי פקודות". יש מעשים שהם זרים כל כך לרעיון האנושיות, עד שאי-אפשר להצדיקם בכך שהיו אמצעים להשגת מטרה גדולה, נאצלה או קדושה.

הרוע האלטרואיסטי הוא לאו דווקא דתי. כמה מן הדוגמאות עצומות-הממדים ביותר לרוע שכזה בהיסטוריה המודרנית היו משטרים חילוניים מושבעים: גרמניה הנאצית, ברית-המועצות הסטליניסטית, סין של מאו צה טונג, קמבודיה של פול פוט. הרציחות ההמוניות שבוצעו שם נועדו לנקום על עוולות קודמות, לתקן עיוותים-לכאורה, לשקם את כבוד האומה, או לייסד סדר חברתי שיביא לעולם שוויון וחופש. רק בעולם הבדין מבוצעות הרעות הגדולות בידי קריקטורות של זדון: דארט ויידר, לורד וולדמורט, סארון או הג'וקר. בהיסטוריה האמיתית, הרעות הגדולות נעשו בידי אנשים ששאפו להחיות תור זהב קדום שנצבע בגוונים רומנטיים, שרצו להקריב את חייהם ואת חיי זולתם למען מה שנראה בעיניהם מטרה עילאית ואפילו מקודשת. בכמה מקרים הם ראו את עצמם כמי ש"עשו את מלאכתו של אלוהים". הם "נראו שמחים".

כך הופכים חלומות אוטופיה לסייטי גיהנום.

רבות נאמר ונכתב בשנים האחרונות בשאלת הקשר בין דת לאלימות. שלוש תשובות עיקריות מסתמנות. האחת: הדת היא המקור העיקרי לאלימות. לכן, אם רצוננו בעולם של יותר, עלינו לבטל את הדת.

השנייה: הדת איננה מקור לאלומות. אנשים נעשים אלימים, כדברי תומס הובס, מתוך פחד, בקשת תהילה, ו"תשוקה מתמדת וחסרת מרגוע להשגת כוח אחר כוח, שאינה פוסקת אלא במוות".⁹ לדת אין שום קשר לכך. מנהיגים עשויים להשתמש בה כמניפולציה להנעת אנשים למלחמה, משום שיש בכוחה לדרבן את הבריות למעשי גבורה והקרבה עצמית, אך היא עצמה מלמדת אותנו לאהוב ולסלוח, לא לשנוא ולהילחם. התשובה השלישית היא: הדת שלהם כן; הדת שלנו לא. פנינו לשלום; פניהם למלחמה.

אף לא אחת מהתשובות הללו נכונה. אשר לראשונה, צ'רלס פיליפס ואלן אקסלרוד תיעדו 1,800 סכסוכים בספרם **אנציקלופדיית המלחמות**, ומצאו כי הדת הייתה מעורבת בפחות מעשירית מהם.¹⁰ מחקר ושמו **אלוהים והמלחמה** שנערך בחסות הבייביסי העלה כי הדת מילאה תפקיד כלשהו ב־40 אחוז מהסכסוכים, אך בדרך כלל זה היה תפקיד משני.¹¹

גם התשובה השנייה מוטעית. כשמחבלים וארגונים לוחמים יוצאים למלחמת קודש, מגדירים את מלחמתם כמאבק בשטן, דנים את הלא־מאמינים למוות ורוצחים תוך שהם צועקים שאלוהים גדול, אבסורד הוא להתכחש למניעים הדתיים שלהם. הדתות מבקשות אולי שלום, אבל שלום בתנאים שלהן. זה איננו מתכון לשלום, כי אם למלחמה.

התשובה השלישית היא דוגמה קלאסית להטיה תוך־קבוצתית. כמעט תמיד סבורים אנשים שהקבוצה שלהם עליונה על האחרות. הנרי טג'פל, מחלוצי תיאוריית הזהות החברתית, הראה עד היכן מגיעים הדברים אפילו בקבוצות שחולקו באופן מקרי. באחד הניסויים שלו חילק את הנבדקים לקבוצות על פי הטלת מטבע. הם לא הכירו איש את רעהו קודם לכן, וידעו היטב שחולקו לקבוצות באופן אקראי לחלוטין – ובכל זאת דירגו את חברי קבוצתם כנחמדים יותר מחברי קבוצות אחרות. לקבוצות, כמו ליחידים, יש צורך בהערכה עצמית, והן מפרשות עובדות באופן שיאשר את תחושת העליונות שלהן.¹² היהדות, הנצרות והאיסלאם מגדירות

את עצמן כדתות של שלום, אף כי כל אחת מהן חוללה אלימות בנקודות מסוימות בהיסטוריה.

בספר הזה אעסוק פחות בזיקה הכללית בין דת לאלימות, ויותר באתגר הנקודתי של הקיצוניות הדתית הפוליטית במאה העשרים ואחת. הופעתה המחודשת של הדת ככוח גלובלי תפסה את המערב לא מוכן ולא מוגן, מפני שהוא היה שבוי בנראטיב שביטא סיפור אחר לגמרי.

אומרים ש-1989, שנת נפילתה של חומת ברלין וסוף המלחמה הקרה, הייתה המערכה האחרונה בדרמה מתמשכת, שבה הדת, ואחריה האידיאולוגיה הפוליטית, גוועו בתום תקופה ארוכה של שהות במחלקת טיפול נמרץ. תם עידן המאמינים – המאמינים הדתיים והמאמינים החילונים. במקומו באו כלכלת השוק והמדינה הדמוקרטית הליברלית, המעדיפה את היחיד ואת זכותו לחיות באופן שהוא בוחר על פני כל דת ותקן מוסרי. המנונו של הסדר החדש הזה היה "Imagine" של ג'ון לנון, החוזה עולם שפסו ממנו האידיאולוגיות והדתות, עולם "בלי שום דבר להרוג או להיהרג למענו".

זה היה הפרק האחרון בסיפור שהחל במאה השבע-עשרה, עם תום עידן מלחמות הדת הגדולות. מאז, לאורך ארבע מאות, עבר המערב תהליך של חילון.

תחילה, במאה השבע-עשרה, בא חילון הידע, בדמות המדע והפילוסופיה. אחר כך, במאה השמונה-עשרה, בא חילון הכוח בדמות המהפכה האמריקנית, המהפכה הצרפתית, וההפרדה בין דת למדינה – רדיקלית בצרפת, דוקטרינרית פחות בארצות-הברית. במאה התשע-עשרה בא חילונה של התרבות, ואז הגלריות והמוזיאונים נתפסו כמקום מפגש עם הנשגב, חלופה לכנסיות. לבסוף, בשנות השישים של המאה העשרים, בא חילונו של המוסר, כאשר אומץ העיקרון שניסח לראשונה ג'ון סטיוארט מיל מאה שנה קודם לכן: שההצדקה היחידה להתערבות של מישור, ובכלל זה המדינה, בהתנהגותו של הפרט בדל"ת אמותיו, היא מניעת נזק לאחרים. זו הייתה תחילת קצם

של הקודים האתיים המסורתיים, שהוחלפו בקדושתם המשוחררת של היחיד, האוטונומיה, הזכויות והבחירה.

לקראת סוף המאה העשרים כבר הגיעו רוב החילונים למסקנה שהדת, גם אם אינה מופרכת, היא מיותרת. איננו זקוקים עוד לתנ"ך כדי להסביר את העולם. במקומו יש לנו מדע. איננו צריכים טקסים מקודשים שינווטו את ספינת חיינו. במקומם יש לנו טכנולוגיה. כשאנחנו חולים, אין לנו צורך בתפילה. יש לנו רופאים, בתי חולים וניתוחים. אם אנחנו מדוכאים, יש לנו חלופה לנחמה שבדת: תרופות נוגדות דיכאון. כשאנו נתקפים רגשי אשמה, אנו יכולים לבחור בטיפול פסיכולוגי במקום בתא הווידויים. שוחרי התעלות הנפש ימצאו את מבוקשם בהופעות רוק ובתחרויות ספורט. אשר להיותנו בני־תמותה – הדבר הטוב ביותר, על פי מדורי הייעוץ בעיתונים, הוא לא לחשוב על כך יותר מדי. אנשים רבים אינם בטוחים אם יש אלוהים או אין, אך ברור להם שאם לא נטריד אותו הוא לא יטריד אותנו.

אלא שחילונים אלו שכחו דבר חשוב: שהאדם, ההומו־ספיינס, הוא החיה המחפשת משמעות. אם יש דבר אחד שהמוסדות הגדולים של העולם המודרני אינם עושים, הרי זה מתן משמעות. המדע מספר לנו איך הדברים פועלים, אבל אינו אומר מדוע. הטכנולוגיה נותנת לנו כוח אבל איננה יודעת להדריכנו מה לעשות בו. השוק נותן לנו אפשרויות בחירה אך מותיר אותנו תוהים כיצד לבחור. המדינה הדמוקרטית הליברלית נותנת לנו חופש לחיות באופן שנרצה, אך מסרבת סירוב עקרוני להדריכנו במה לרצות.

המדע, הטכנולוגיה, השוק החופשי והמדינה הדמוקרטית־ליברלית אפשרו לנו להגיע להישגים חסרי תקדים של ידע, חופש, תוחלת חיים ועושר. כולם הם מן ההישגים הגדולים ביותר של האנושות, ויש להוקירם ולשמרם. אבל אין בכוחם לענות לשלוש השאלות שכל אדם בעל הכרה עצמית ישאל בשלב זה או אחר בחייו: מי אני? למה אני פה? איך ראוי אפוא שאחיה? אלו הן שאלות שהתשובה להן היא הנחיה ולא תיאור, תוכן ולא טכניקה. התוצאה

היא שהמאה העשרים ואחת מציידת אותנו בהכי הרבה בחירה אך בהכי מעט משמעות.

הדת חזרה מפני שקשה לחיות בלי משמעות. זו הסיבה לכך ששום חברה לא שרדה לאורך ימים בלי דת או תחליף דת. המאה העשרים הראתה ביד חזקה ובזרוע נטויה שהחלופות המודרניות הגדולות לדת – הלאום, הגזע והאידיאולוגיה הפוליטית – נוטות לא פחות מהדת להקריב קרבנות אדם לחלופות-האל שלהן.

הדת שחזרה איננה הדת שהתרגלנו לצפות לה במערב, דת מהורהרת, עדינה, פתוחה ושוחרת שלום. זו הדת במלוא נטייתה למדון ולתוקפנות, הדת הנכונה להילחם באויבי האל, לזרז את קץ הימים, להביא לסוף הניוון המוסרי ולנצחונם הסופי של האל, האמת הגדולה וההתמסרות לרצון העליון.

לא כל הזרמים הדתיים האנטי-מודרניים אלימים. להפך: היהודים החרדים הם שוחרי שלוה בדרך כלל, וכך גם קבוצות נוצריות כגון המְנוֹנִיטִים והאמיש, וקבוצות מוסלמיות כגון הסופים. כל רצונם הוא לחיות פרושים מן העולם, לבנות קהילות לאורם של ערכים מסוימים, ולהתקרב אל האלוהים בתודעה וברגש. בדרכיהם השונות, הם מעידים על חסד האל.

אך אין לכחד: האיום החמור ביותר על החופש בעולם הפוסט-מודרני הוא הדת הרדיקלית בגילומה הפוליטי. אלה הם פני הרוע האלטרואיסטי בזמננו.

דרוש מענה. אבל מצדו של מי? אנשי רוח מתמודדים עם תגובות אלימות ביותר לעבודתם. המחלוקת על ספרו של סלמאן רושדי פסוקי השטן (1989) הובילה לרצח מתרגמו ליפנית, לדקירת מתרגמו לאיטלקית, לפציעת-ירי קשה של המו"ל של התרגום לנורבגית, ולמותם בשריפה של שלושים וחמישה איש שבאו להשקת הספר בתורכיה.

הבמאי ההולנדי תיאו ון-גוך, יוצר הסרט כניעה, נרצח לאור היום במרכז אמסטרדם ב-2004. הוא נורה כמה פעמים מטווח קצר, ואז נדקר בסכין וראשו כמעט נערף. פרסום קריקטורות על הנביא

מוחמד בדנמרק ב־2005 הוביל להפגנות אלימות ברחבי אפריקה, אסיה והמזרח התיכון, ולפחות מאתיים איש מתו בהן. ב־2006, לאחר הרצאה מפי האפיפיור בנדיקטוס השישה־עשר באוניברסיטת רגנסבורג, חמש כנסיות הותקפו בשטחי יהודה, שומרון ועזה, נזירה איטלקית בת 65 נרצחה במוגדישו שבסומליה, וכומר נוצרי נחטף וראשו נערף במוסול שבעיראק. מערכת המגזין הסאטירי **שרלי אבדו** בפריו הותקפה פעמיים, תחילה בפיצוץ ב־2011 ושנית במתקפת מחבלים בינואר 2015. במתקפה השנייה נרצחו העורך, כמה מן הציירים ועוד חברי מערכת. בעידן הגלובלי שלנו, הדיבור איננו חופשי עוד.

המענה הקולני ביותר הגיע מ"האתאיסטים החדשים", קבוצה שעלתה על הבמה לאחר מתקפת 11 בספטמבר. עצוב היה לראות כיצד הם מגחכים את עצמם ומחבלים בכוח השכנוע שלהם, בהעלותם את הטענה הכוזבת בעליל כי כל דת מובילה לאלימות וכי רוב האלימות בעולם באה מן הדת. לומר כך הוא כמו לבצע ניתוח מוח בעזרת דחפור. לכל דת היו רגעים אלימים משלה, כפי שהיו גם לכל תחילפי הדת; וכל דת גם העפילה לתקופות של סובלנות, נדיבות רוח ושלוש. באופן כללי, המערב סובל מנטייה להילחם את המלחמה הקודמת. המלחמה הקרה הולידה את מגניו הגדולים של החופש – דמויות כגון פרידריך האייק, קרל פופר וישעיה ברלין. הם הגנו עליו מפני המשטר הטוטליטרי של ברית־המועצות. הם הראו בהצלחה שאוטופיה מרקסיסטית איננה בגדר האפשר, מפני שהאידיאלים הגדולים של החופש והשוויון מתנגשים. מה שאנו מוסיפים לאחד – אנו גורעים מן השני. הבעיה הייתה שהם גם טענו כי הדבר הגרוע ביותר שיכול להיות הוא ודאות. האמונה, אמרו, מובילה לרודנות. בזאת הם טעו ואף סתרו את עצמם. האייק היה בטוח שהחופש עדיף על השעבוד, פופר היה בטוח שחברה פתוחה טובה מחברה סגורה, וברלין – שחירות שלילית טובה מחירות חיובית. אולם הם התעקשו כל כך ששום אמת איננה סופית, עד שעבודתם השפיעה בכיוון שהם לא תכננו: היא חיזקה את מצדדי היחסיות המוסרית.

היחסיות המוסרית איננה מציעה שום הגנה מפני המלחמה המשתוללת עכשיו נגד המערב ועקרונות החופש שלו. אם היחסיות נכונה, אי-אפשר לומר על שום דבר שהוא רע באמת ובאופן מוחלט. אני יכול לחשוב, בהתאם לתפיסתי הסובייקטיבית, כי הרג אזרחים, שימוש בילדים כבמגנים אנושיים ושעבוד ילדות קטנות הם דברים רעים. אבל אני חייב להסכים שאתה יכול להחזיק בתפיסה אחרת. אתה מאמין שביצוע המעשים הללו הוא מילוי צו מקודש המגדיל את תפארתו של אלוהים בעולם. הערכים שלנו שונים מפני שהשקפות העולם שלנו הן, כלשונו של ישעיה ברלין, בלתי-מתאימות. שיה כזה יכול אולי להיות משכנע בנופיה השלווים של אוקספורד, בשנות השלום הארוכות שידעה אנגליה לאחר מלחמת העולם השנייה. אך הוא אינו הולם בשום אופן את אתגרי השעה שלנו.

מהי אפוא החלופה? כדי לחפש אותה עלינו לנסוע תחילה אחורה בזמן, אל מלחמות הדת של המאות שלאחר הרפורמציה, המאה השש-עשרה והמאה השבע-עשרה. בצרפת נמשכה מלחמת הקתולים וההוגנוטים מ-1562 עד 1598, וב-1618 החלה המלחמה הגדולה וההרסנית הידועה בשם מלחמת שלושים השנה. בין המלחמות ההן ובין אירועי ימינו יש קווי דמיון מדהימים.

כמו בימינו, גם אז החלה האי-נחת במהפכה בטכנולוגיית המידע. אז, הטכנולוגיה החדשה הייתה הדפוס, המצאה שפותחה בידי יוהן גוטנברג באמצע המאה החמש-עשרה. המצאות רבות שינו את העולם, אבל כאשר מתחוללת תמורה בדרך תיעודו ומסירתו של מידע, השלכותיה שיטתיות יותר מהשלכותיהן של המצאות אחרות, והן משנות את פניהם של המוסדות, של התרבויות ואפילו של דרכי החשיבה.

הטכנולוגיה החדשה הקלה את ההגעה אל מעגלים רחבים של אוכלוסייה, והוזילה אותה מאוד. התוצאה הייתה התפשטות האוריינות ודמוקרטיזציה של הגישה אל הידע, ובעקבותיהן ערעור גובר על כל מדרגי הכוח הקיימים. כבימינו כן אז, הביטוי העיקרי לתמורה היה דתי: הרפורמציה של לותר, שהחלה כאשר הוא מסמר

את 95 התזות שלו אל דלת "כנסיית כל הקדושים" בוויטנברג ב־31 באוקטובר 1517.

רוב יסודות משנתו של לותר נוסחו כבר מאתיים שנה קודם לכן בידי ג'ון ויקליף באוקספורד שבאנגליה. הם לא נפוצו בתקופה זו אלא רק בימי לותר, והסיבה לכך פשוטה: הדפוס. הספר הראשון שהודפס בהמוני עותקים היה התנ"ך. על פי ההערכות, באנגליה לבדה נדפסו בשנים 1517–1640 יותר ממיליון עותקים של התנ"ך והברית החדשה. גם הכרזתו של לותר עצמו הופצה בזכות הדפוס. תוך חמישה־עשר יום היא נפוצה בכל גרמניה, ותוך שלושה שבועות פלטו אותה מכבשי דפוס בשלוש ערים שונות בגרמניה. עד 1546 יצאו לאור 430 מהדורות לתרגומו של לותר לתנ"ך.

התוצאה הייתה מאה של מלחמת דת, שרטוט מחדש של המפה המדינית של אירופה; היה זה תחילת סופה של "האימפריה הרומית הקדושה", ותחילתה של התארגנות מדינית חדשה בחוזה וְסֵטְפֶּלְיָה ב־1648, התארגנות שהתבססה על מדינות לאום ריבוניות ועל מאזן כוחות. זוהי המערכת אשר נתונה עכשיו, על פי ספרו של הנרי קיסינג'ר סדר עולמי, בסכנה.

מה שעשה אז הדפוס לרפורמציה, האינטרנט עושה היום לאיסלאם הפוליטי הרדיקלי. הוא הופך אותו לכוח גלובלי המסוגל להסית לטרור ולגייס המונים בכל העולם. הקיצונים הבינו שמכמה וכמה בחינות, הדת כאילו נוצרה עבור המאה העשרים ואחת. מדובר בישות גלובלית הרבה יותר מאשר מדינות הלאום. הרדיקלים הדתיים משתמשים בתקשורת האלקטרונית החדשה בתחכום רב יותר מעמיתיהם החילונים. הם גם פיתחו מבנים ארגוניים המותאמים הרבה יותר לזמננו.

אורי בֶּרְפֶּמֶן ורוד בֶּקְסֵטְרוֹם טענו בספרם כוכב הים והעכביש כי ארגונים חסרי מנהיגות יהיו שליטי העתיד. לכוכב הים ולעכביש צורה דומה אך מבנה פנימי שונה. עכביש שראשו נקטם ימות, אך כוכב ים יכול להתחדש אפילו מרגל קטועה אחת. וזה מה שקרה לתנועות ההמשך הרבות של אל־קאעידה.

מעניין אפוא לחזור למאה השבע־עשרה ולברוק מה הוביל אז

לסיום מלחמות הדת, ומתוך כך להולדת העולם המודרני ולהפיכת המערב לראש החץ של הקדמה במקום סין והאימפריה העותומאנית. **במלחמה מנצחים בכוח הנשק, אך את השלום משיגים בכוח הרעיונות.** במאה השבע-עשרה, הרעיונות ששינו את העולם היו פרי מחשבתם של שורת הוגי דעות דגולים, כגון ג'ון מילטון, תומס הובס, ברוך שפינוזה וג'ון לוק. עקרונות היסוד שלהם היו האמנה החברתית, המגבלות על כוחה של המדינה, דוקטרינת הסובלנות, חירות המצפון ומושג זכויות האדם.

לא כל ההוגים הללו היו דתיים. הובס ושפינוזה נחשבו בזמנם אתאיסטים. מילטון היה מגדולי המשוררים הדתיים, ולוק היה נוצרי סוציני. אף על פי כן, ארבעתם שאבו את רעיונותיהם הפוליטיים בראש ובראשונה מהתנ"ך. אחד העקרונות החשובים ביותר שלהם, הנמצא גם בקוראן (סורת אל-בקהה 256), הוא שאסור שתהיה בדת כפייה. עקרונות אלו תקפים גם היום, אבל יש הבדל חשוב בין אז לבין עכשיו. במאה השבע-עשרה, התנועה העיקרית הייתה נגד עוצמתה הדתית של הכנסייה הקתולית, ובעד חילונם של חיי החברה לתחומיהם. כיום, לפחות במזרח התיכון, הכיוון הוא הפוך. המהפכה היא נגד החילון; חילון משני סוגים שונים. הראשון הוא הלאומנות החילונית שנתגלמה במשטרי עבד אל-נאצר, סאדאת ומובארק במצרים, אסד בסוריה וסדאם חוסיין בעיראק – משטרים ששמש יצא לשמצה כמושחתים ומדכאים. השני הוא התרבות החילונית של המערב, שבעיני מי שעולמו הוא עולם המסורת נראית מנוונת, חומרנית ומשחיתה את הנפש. בפשטות: המאה השבע-עשרה הייתה שחר עידן החילון. המאה העשרים ואחת תהיה תחילת עידן ביטול החילון.

המאה העשרים ואחת תהיה דתית יותר מן המאה העשרים מכמה סיבות. האחת, שכבר הזכרנו, היא שמכמה וכמה בחינות הדת מותאמת לעולם של תקשורת גלובלית מיידית יותר מכפי שמותאמים לו מדינות הלאום והמוסדות המדיניים הקיימים.

סיבה שנייה, שנעיין בה בפרק הבא, היא משיכת ידיהן של תרבויות המערב לאחר מלחמת העולם השנייה מהצורך האנושי

היסודי ביותר: חיפוש הזהות. הדתות הגדולות מספקות זהות. הן מציעות משמעות, כיוון, קוד התנהגות ומערכת כללים לחיים מוסריים ורוחניים, ואילו המערב הליברלי-דמוקרטי של השוק החופשי נמנע מכך.

הדתות המונותאיסטיות המתייחסות אל אברהם אבינו – היהדות, הנצרות והאיסלאם – בולטות במיוחד במתן תחושת גאווה וחשיבות לאדם הרגיל; וכולנו, או לפחות רובנו, אנשים רגילים. אמונה המספרת לנו שאנחנו בסך הכול גנים אנוכיים ושאינן שום הכדל עקרוני בינינו לבין שאר בעלי החיים, שאנחנו חיה חברתית בחברה שהמניעים העיקריים בה הם כסף והצלחה, אזרחיו של יקום שנברא בלי שום סיבה ואשר יום אחד יחדל מלהתקיים וגם לכך לא תהיה סיבה – אמונה כזו לעולם לא תדבר אל הרוח האנושית בעוצמה שבה מדברת אליה האמונה הדתית האברהמית, זו המספרת לנו שנבראנו בצלם אלוהים אל תוך עולם שהוא ברא באהבה.

הסיבה השלישית עניינה דמוגרפיה. באיחוד האירופי אין אפילו מדינה אחת ששיעור הילודה בה מגיע לשיעור התחלופה, השיעור הנדרש לשמירה על גודל האוכלוסייה – 2.1 ילדים בממוצע לאישה. הממוצע האירופי הגיע לשפל של 1.47 ילדים לאישה, ומאז עלה מעט והוא עומד על 1.6; עלייה שהגורם העיקרי לה הוא אוכלוסיית המהגרים. פירוש הדבר שאוכלוסייתה הילידית של אירופה סובלת מדלדול אטי ומתמשך. הפער יתמלא בעזרת ההגירה ובעזרת שיעור הילודה הגבוה בקרב מיעוטים אתניים.

ככל העולם, שיעורי הילודה הגבוהים ביותר מצויים אצל הקבוצות הדתיות ביותר. כפי שהראה אריק קאופמן בספרו *הירישו דתיים את הארץ?*, במחצית המאה הקרובה צפויה תמורה כבירה בהרכבו הדתי של רוב העולם, ואירופה תהיה מובילת השינוי. המערב – למעט יוצאת דופן יחידה, ארצות-הברית – איננו מצליח למלא את הצו הדרוויניאני ולהוריש את הגנים שלו לדור הבא.

פירושו של כל זה הוא שאיננו יכולים לדחות עוד את ביצוע המשימה שהמערב חומק ממנה למן המאה השבע-עשרה. עם הפסקת

ההרג ההדדי של הקתולים והפרוטסטנטים ניטל הכוח מן הדת. התיאולוגיה שיצרה את העימות מלכתחילה נזנחה במידה רבה והייתה לאבן שאין לה הופכין. היא רבצה רדומה כמו דייאן-איי קפוא. במשך ארבע מאות שנה ידעו הבריות שדוקטרינות דתיות עלולות להזיק באופנים רבים, אך היות שהכוח נלקח מידיה של הדת – כמה נזק היא כבר יכולה לעשות?

לא עוד. בעולם של מעצמות-על שוקעות, מוסדות בינלאומיים מאובנים, מגפה של מדינות כושלות או נחשלות ותוהו ובוהו הובסיאני של מלחמות אזרחים ומלחמות שבטיות, קיצונים דתיים צוברים כוח. פירושו של דבר הוא שאין לנו כמעט ברירה, אלא לבחון מחדש את התיאולוגיה המובילה מלכתחילה לסכסוכים אלימים. אם לא נעשה את העבודה התיאולוגית, נתמודד עם המשכיות הטרור המאפיין עד כה את המאה שלנו, שכן אין לו שום סוף טבעי אחר.

איי-אפשר לשים לו סוף באמצעים צבאיים בלבד. מויסס נעים, במחקרו המשפיע קץ הכוח, מבהיר זאת פְּשָׁמֵשׁ. המלחמות, הוא אומר, נעשות יותר ויותר א־סימטריות: צבאות גדולים נגד צבאות קטנים ולא מסורתיים. ולא זו אף זו, בחלק גדול והולך מן המקרים הצד המנצח הוא דווקא הצד החלש מבחינה צבאית. מחקר שנערך באוניברסיטת הרווארד הראה כי בעימותים א־סימטריים במחצית הראשונה של המאה התשע־עשרה, הצד החלש מבחינת גודל הצבא והיקף אמצעי הלחימה השיג את מטרתו ב־12 אחוז מהמקרים – ואילו במחצית השנייה של המאה העשרים (עד 1998) הצד החלש ניצח ב־55 אחוזים מהמקרים. מכך מסיק נעים כי "כשמדינות לאום יוצאות בימינו למלחמה, כוח צבאי גדול מניב פחות מכפי שהניב בעבר".¹³

העבודה שצריכה להיעשות עכשיו היא תיאולוגית. עמד על כך בנאום היסטורי באוניברסיטת אל־אזהר, בתחילת שנת 2015, נשיא מצרים עבד אל-פתאח א־סיסי. הוא קרא ל"מהפכה דתית" ואמר, "העולם האיסלאמי משוסע, נהרס, אובר. ואנו אלה המאבדים אותו". האתגר מוטל לא רק לפתחו של האיסלאם, אלא גם לפתחו של היהדות והנצרות. בנובמבר 1995 התנקש סטודנט יהודי צעיר,

יגאל עמיר, בחיי ראש ממשלת ישראל יצחק רבין, שלדעתו סיכן את עתידה של ישראל בתהליך השלום שניהל. כמו ברוך גולדשטיין, שרצח עשרים ותשעה מוסלמים בתפילתם, גם עמיר היה בעל השכלה אקדמית, דתי, ומונע בידי עקרונות דתיים. גולדשטיין, ככל שאנו יכולים לשער, האמין שהוא ממלא את מצוות מחיית זכר עמלק, סמל הרוע במקרא (דברים כ"ה, יט). עמיר החשיב את רבין לרודף, דהיינו אדם המהווה סכנה לאחרים, או למוסר, בוגד בבני-עמו. אני מאמין באמונה שלמה שהיהדות היא דת של שלום. אך לא כולם מפרשים את הדת באותו אופן. שום דת גדולה אינה יכולה לומר, מתוך ודאות עצמית, "ידינו לא שפכו דם נקיים מעולם".

כיהודים, נוצרים ומוסלמים, עלינו להיות נכונים לשאול את השאלות הבלתי-נעימות. האם אלוהי אברהם רוצה שמאמיניו יִהרגו למענו? האם הוא תובע קרבנות אדם? האם הוא שֵׁשׁ על מלחמות קודש? האם הוא רוצה שנשנא את אויבינו ונפעיל טרור כלפי הכופרים? האם אנו קוראים נכון את כתבי הקודש שלנו? מה אומר אלוהים לנו, כאן, עכשיו? אין אנו נביאים, אבל אנו יורשיהם ואיננו נטולי הכוונה בסוגיות הגורליות הללו.

למה זה קרה עכשיו? מפני שהעולם משתנה בקצב מהיר מאי פעם, והיות ששינויים הם דבר מבלבל, הם גורמים לתחושות של אבדן ושל פחד העלולות להידרדר במהירות לכדי שנאה. עולמנו שטוף שנאה. האינטרנט, לצד הברכה הרבה הגלומה בו, יודע להפוך את השנאה למגפה. באמצעות הרשתות החברתיות יכול אדם להפיץ את ארס שנאתו על פני תבל ומלואה. באמצעות יוטיוב יכול ארגון לזעזע עולם שלם בסרטונים של התזת ראשים ושריפת אנשים חיים.

ריבוי ערוצי התקשורת משמעו שמקור החדשות שלנו איננו עוד העיתונים הממוסדים ותחנות הרדיו והטלוויזיה. תקשורת ההמונים מתחלפת בתקשורת הפְּמוֹנים: מפנייה אל קהל מגוון הנחשף לטווח רחב של דעות – לפנייה אל קהל של אנשים "כמוני", קהל ממוקד, גם אם מפוזר מבחינה גיאוגרפית, של חברים ברשת חברתית הקרובים זה

לזה ברקע ובדעות ומחפשים מידע שיאשש את עמדותיהם הקיימות. כך מתפוררת החברה לכדי מערך של קבוצות־דעה.

האינטרנט גם הופך את השנאה לגלובלית. אירועים שבעבר הייתה להם השפעה מקומית בלבד שולחים עתה גלי הלם סביב העולם. פרובוקציה שנעשית במקום אחד יכולה לעורר זעם במקום אחר. מעולם לא היה קל יותר ליצור פרנויה ולהפיצה. מי שמתקשר עם אנשים הרחוקים ממנו אלפי מילין ואינם יכולים לבדוק עובדות, יכול בנקל להפוך עכבר להר והערת אגב פעוטה לעלבון מכוער. ועוד, מעולם לא היה קל יותר ליצור דמוניזציה יעילה לקבוצות אוכלוסייה שלמות. לוחמי ג'יהאד ומחבלים מתאבדים מגויסים בעזרת זרם בלתי־פוסק של דימויים בדבר השפלתם כביכול של מוסלמים בידי אחרים; אחרים אלו מתוארים כשטן הגדול או הקטן, ואפשר להרוג בהם בלי נקיפות מצפון שכן הם רודפי האיסלאם. גם בחיי היומיום, לאינטרנט יש אפקט של הסרת עכבות: קשר בין־אישי שאינו פנים אל פנים, כי אם רשתי ולעתים אלמוני, הוא קשר שניטל ממנו הממד האישי ועל כן הוא נוה להידרדר לגילויי גסות ואלימות מילולית. צריך רק לקרוא תגובות, טוקבקים, כדי להיווכח באפקט הזה: ההיגיון מוחלף בחמת זעם, והנימוקים מומרים בהשמצות. הציביליות – נוהגי הנימוס, האדיבות והעידון המאפשרים חיי חברה תקינים – גוססת. וכשהציביליות גוססת, הציביליזציה עצמה נתונה בסכנה.

אנו, אנשי המערב, נוטים לחוש את ההתרחשויות הללו בעימות, ולא תמיד להבינן. אנחנו כאלה משום שמאז המאה השמונה־עשרה המערב יצר לו, באמצעות כלכלת השוק והדמוקרטיה הליברלית, צורת חשיבה שאין לה תקדים היסטורי, טיפוס אישיות ייחודי: **השחקן הרציונלי** המקבל החלטות על סמך בחירה אישית וחישוב של ההשלכות. לדידו של השחקן הרציונלי, אין בעיה בלתי־פתירה ואין עימות בלתי־פתיר. צריך פשוט להתיישב לשולחן, לסַעַר מוחין, להשוות תרחישים חלופיים ולהגיע לתוצאה הנותנת את המרב לכל המעורבים.

בעולמו של השחקן הרציונלי מושלים האינטרסים. לפעמים הם

אישיים, לפעמים קיבוציים, אבל תמיד הם אינטרסים. בתמונת העולם הזאת חסר רכיב חשוב: הזהות. זהות היא תמיד תופעה קבוצתית. היא ספוגה היסטוריה, זיכרון ותחושה חיה של העבר ושל עוולותיו, ומאוחה לבלי הפרד עם שלוש רגישויות מוסריות: נאמנות, כבוד ויראה; אותן שלוש מידות טובות שערכן פוחת במשקי השוק, בדמוקרטיה הליברליות ובתרבות האינדיבידואליזם. דווקא משום שאני מוקיר את כלכלת השוק ואת הפוליטיקה הדמוקרטית-ליברלית, אני חושש שהמערכ איננו מבין את גודל עוצמתם של הכוחות המתנגדים לו. פועלים כאן יצרים ששורשיהם עמוקים וחזקים יותר מכל חישוב של אינטרסים. התבונה לבדה לא תנצח בקרב הזה. לא תעזור לה גם תגבורת בדמות מילים כגון "חופש" ו"דמוקרטיה". בעיני רבים חופש ודמוקרטיה הם רעיונות מצוינים, אך לדידם של רבים אחרים אין הם הפתרון הרצוי כי אם הבעיה עצמה; לא היעד כי אם האויב.

הנה הטיעון המרכזי של ספרי, במרב הפשטות שאני יכול לגייס: יש קשר בין דת ובין אלימות, אך הוא עקיף, לא ישיר. בפרק ב יוסבר מדוע. אולם יש גם קשר אחר, מהותי יותר, למונותיאזם האברהמי ולשלוש הדתות שהוא העמיד: היהדות, הנצרות והאיסלאם. התחקות אחר הקשר הזה, עד לעומק שורשיו, היא תפקידם של פרקים ג-ה. אני בוחן בהם את התהליכים החברתיים והפסיכולוגיים המובילים לרוע אלטרואיסטי – אותו רוע המודגם היטב באלימות הנעשית בשם האלוהים. בפרקים הללו ניתן דגש באנטישמיות, לא מפני שהיא המקרה החשוב ביותר של שנאה שמניעה דתיים, אלא מפני שהיא משקפת את התהליכים הכלליים באופן ברור ביותר. הקרבנות הנוצרים והמוסלמים של האלימות רבים לאין ערוך מאלה היהודים – גם בימי הצלבנים וגם כיום. ובכל זאת, העמדת האנטישמיות תחת עדשת המיקרוסקופ תעזור לנו להתחקות אחר רצף האירועים ההופך פחד לשנאה ושנאה לאלימות רצחנית, מביס את הרציונליות וזורע חורבן והרס עצמי. היחסים בין היהדות, הנצרות והאיסלאם היו לאורך ההיסטוריה יחסים מורעלים, ואני מנסה להבין מדוע. בפרקים הללו אעיין בשלוש

תופעות: דפוס חשיבה, מיתוס ומערכת יחסים. ראשית, ישנו דפוס חשיבה מסוים המאפשר את הרוע האלטרואיסטי: דואליזם. הוא איננו מתיישב עם המונותיאיזם, ובכל זאת הוא מצליח מפעם לפעם לקנן בו. שנית, יש מיתוסים המזינים דפוס חשיבה זה, והם מאריכי ימים וסתגלנים עד להפתיע, ויודעים לנוע מדת אחת לחברתה ואפילו מתרבויות דתיות לתרבויות חילוניות. ושלישית, יש מערכת יחסים ייחודית בין שלוש הדתות האברהמיות, היוצרת ביניהן מתיחות.

כל אחת מן השלוש הניחה בתחילת דרכה שקודמותיה תיעלמנה. היא סברה שמאמיניהן ימירו את דתם, או לפחות יכירו בעליונות האמונה החדשה. הנוצרים ציפו שהיהודים יתנצרו מפני שמייסד דתם היה יהודי. המוסלמים ציפו שהיהודים והנוצרים יתאסלמו מפני שאמונתם אימצה את אברהם, את משה ואת ישו ושילבה בתוכה יסודות ממשנותיהם. אלא שדתות אלו לא נעלמו. היו שהמירו את דתם, אך היו רבים מהם שלא. יהודים נשארו יהודים. נוצרים נשארו נוצרים. התוצאה היא שהיהדות, הנצרות והאיסלאם מאותגרות, ואפילו מאוימות, כל אחת מקיומן של האחרות. ברוב התקופות לא הייתה לכך השלכה ממשית רבה. יהודים, נוצרים ומוסלמים חיו זה לצד זה בשלום בחלק הארי של תקופת קיומן המשותף של הדתות. אך בתקופות סוערות ובעתות משבר ההשלכות היו מרחיקות לכת.

ישנה, כפי שאני מראה בפרק ה, צורת חשיבה שאפשר לזהות את גרעינה בסדרת סיפורים בספר בראשית המוכרים בצורה זו או אחרת בשלוש הדתות. כאן נולדה הבעיה. בלתיאפשרי להתעלם מן הסיפורים הללו – אך אפשר גם אפשר לפרש אותם מחדש. נרהיב עוז ונאמר אפילו כי אותם טקסטים העומדים בשורש הבעיה יכולים, אם יפורשו כיאות, לספק לה פתרון. לשם כך נדרשת קריאה מחודשת, רדיקלית, של הטקסטים הללו – קריאה שהיא האזנה לטהרת קולו הקדום של המונותיאיזם עצמו.

חלקו השני של הספר הנו הקריאה הזאת. אני טוען שסיפורי המקרא הללו עמוקים מכפי שמקובל היה לחשוב, ושהרבה מן האלימות

מונעת־הדת לאורך ההיסטוריה הייתה תוצאה של כישלון בהבנת מלוא העומק והמורכבות המאתגרת שלהם. החלק השלישי צופה אל האתגרים המרכזיים האחרים של המונותיאזם האברהמי בעידן הגלובלי. מה דרוש כדי שבני אברהם – יהודים, נוצרים ומוסלמים – יחיו יחד בשלום, ומה אנו עלולים להפסיד אם לא נצליח בכך?

הידיעה על התמורה המתחוללת כאשר יהודים, נוצרים ומוסלמים מתגלים זה לזה במלוא אנושיותם היא אשר עשתה את הספר הזה לאפשרי.

במקרה של היהדות והנצרות, זה קרה רק לאחר השואה. התמורה הייתה דרמטית. כיום, לאחר ניכור שנמשך כמעט אלפיים שנה, יהודים ונוצרים נפגשים כמעט תמיד כידידים – ואפילו כאחים, כלשונם של האפיפיורים האחרונים – ורק לעתים רחוקות מתעמתים הם כאויבים. כך גם עם האיסלאם. בעת כתיבת הספר הזה אירע דבר שריגש אותי מאוד. ביום שישי, 9 בינואר 2015, מחבל איסלאמיסט נכנס למרכול "היפר כשר" בפריז ורצח ארבעה יהודים שקנו אוכל לשבת. עובד מוסלמי במרכול, לסאנה באתילי, הצליח להסתיר מפני הרוצח עשרים לקוחות יהודים בחדר הקירור של המרכול, והציל את חייהם. כששיבחו באוזניו את האומץ שלו השיב, "כולנו אחים. זו לא שאלה של יהודים, נוצרים או מוסלמים. כולנו היינו באותה סירה, והיינו צריכים לעזור זה לזה להיחלץ".

כמו מלאלה יוספזאי, הילדה הפקיסטנית המוסלמית שנאבקה על זכויות הנשים נגד הטליבאן, ניצלה מניסיון התנקשות והייתה ב־2014 האדם הצעיר בכל הזמנים שזכה בפרס נובל, לסאנה באתילי הוא מגיבורי דורנו. הוא והיא ועוד מיליונים מייצגים את היכולת לתת לאמונה לחזק את האנושיות המשותפת שלנו, לא לחבל בה. זה נשמע פשוט, אבל ההיסטוריה מלמדת שלא. אנשים דתיים הנתונים לרגשות חזקים – פחד, כאב, חרדה, בלבול, תחושת אבדן והשפלה – הופכים תכופות את יריביהם לשטניים, והתוצאות הן הרסניות. האמונה הדתית היא קריאתו של אלוהים אלינו לזהות את עקבותיו שלו בפניו של

"האחר". אבל לכך נדרשת תיאולוגיה של האחר – וזה הדבר שאני מציע בספרי.

נסיקתה של הדת בלבושה הפוליטי הרדיקלי בזמננו איננה מקרית בשום אופן. היא באה בגלל סדרה של החלטות שהתקבלו לפני מחצית המאה והובילו ליצירת רשת ענקית של חינוך והטפה המוקדשת לרעיון שאהבת אלוהים פירושה שנאת אויבי אלוהים. התוצאה הסופית הייתה שיטפון של תוהו ובוהו, אלימות וחורבן המטביע צדיק עם רשע. אנחנו צריכים עכשיו, באותה מידה של רצינות ומסירות שהאיסלאמיסטים הפגינו, לחנך לשלום, לסליחה ולאהבה. כל עוד המוסדות הגלובליים שלנו אינם נוקטים עמדה ברורה נגד החינוך וההטפה לשנאה, כל מאמציהם במסלול הדיפלומטי ובמסלול ההתערבות הצבאית יעלו חרס. בסופו של דבר, האחריות היא שלנו. העולם של מחר נולד מתוך מה שאנחנו מלמדים את ילדינו היום. זהו נושא ספרנו. הוא מתחיל בפשוטה שבכל השאלות: מה גורם לאנשים להיות אלימים מלכתחילה?